

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Соціологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №2 «Передісторія та етапи становлення соціологічної думки»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №6
Протокол від 25.08.2023 р. №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 р. №8

Розробник:

Професор кафедри соціології та психології, доктор соціол. н., професор,
Нечітайло Ірина Сергіївна

Рецензенти:

1. Доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Державного біотехнологічного університету, к. соціол. н., доцент Борюшкіна О. В.;
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, к. соціол. н., Мороз А. В.

ТЕМА 2. ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

План

- 2.1. Виникнення соціології як наукової дисципліни.
- 2.2. Класичний період розвитку соціології (соціологія на зламі XIX – XX ст.).
- 2.3. Головні напрямки розвитку соціології XX сторіччя.
- 2.4. Особливості розвитку вітчизняної соціології.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів: Нвий світ-2000, 2018. 658 с.
3. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний реурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmnn>. Дата звернення: 31.07.2023.
4. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Допоміжні

5. Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І.П. Руценка. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2017. 442 с.
6. Рахманов О. А., Бульбенюк С.С., Маленюк Ю. М. Історія соціології (у 2-х кн.) : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2017. 279 с.
7. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

2.1. Виникнення соціології як наукової дисципліни

Соціальні ідеї продукувалися з давніх-давен: і античні філософи (пригадаємо платонівську «Державу», арістотелівську «Політику»), і теологи

середньовіччя, і утопісти нового часу (Т. Мор, Т. Кампанелла), і блискуче сузір'я європейських філософів та просвітителів XV–XVIII сторіччя (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є) торкалися соціальних та політичних проблем, висловлювали свої думки стосовно ідеальної моделі суспільного устрою. Але соціологія як окрема галузь знання нараховує близько півтора сторіччя. Попередні розвідки можна охопити терміном *«протосоціологія»*. Це – умовна сукупність знань, ідей, теорій, предметом яких було суспільство або соціальні, політичні проблеми, що накопичувалися від давніх часів до середини XIX сторіччя.

Історію соціології як *наукової дисципліни* можна поділити на три основні періоди: виникнення соціології у 30–40 рр. XIX та її подальший розвиток в XIX ст. переважно на натуралістичній основі; 2) класичний період розвитку соціології (соціологія на зламі XIX і XX ст.); 3) формування сучасних соціологічних теорій (від 20-х рр. XX ст.) та актуальні напрямки розвитку соціології. Перший – пов'язаний з творчістю родоначальників соціології (О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс); другий період – сполучається з іменами так званих класиків соціології (Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель, В. Парето), які визначили предмет нової науки і методологічні засади соціології. Він охоплює кінець XIX сторіччя та перші два десятиліття XX. Від 20-х років XX сторіччя формуються сучасні теорії та напрямки соціології.

На початку зосередимося на творчості тих мислителів, завдяки яким власне і виникла соціологія як самостійна гілка наукового знання.

Огюст Конт (1798-1857). Соціологія «вийшла з лона» філософії, а пуповину, що тісно пов'язувала обидві науки, обірвав видатний французький вчений О. Конт. Він наважився атакувати стару філософію (метафізику), ставлячи їй на докору ненауковість, суб'єктивізм та непотрібність для поступу суспільства. В своїх працях – «Курс позитивної філософії», «Дух позитивної філософії» – Конт висунув ідею *позитивної науки*. Він вважав, що позитивна наука розвивається від простого до складного в певній послідовності: математика – астрономія – фізика – хімія – біологія – соціологія. Спочатку він називав науку про суспільство «соціальною фізикою», щоб підкреслити її спорідненість з позитивними (природничими, точними) науками. Пізніше він конструює штучний термін для визначення нової дисципліни, складений з двох коренів, які належать різним мовам: “socio” (лат.) – колективний, спільний (суспільний), logos (грецька) – знання, наука. Отже, неологізм «соціологія» означав «знання (наука) про суспільство». Щоправда в європейські мови термін “соціологія” прийшов вже з французької, якою і писав свої твори Конт. Введення в науковий обіг нового терміну відіграло позитивну роль в майбутньому наукової дисципліни, яка завдяки Конту було термінологічно відокремлено від інших наук. Це один з аргументів, чому саме Конта визнають родоначальником соціології.

Позитивна наука повинна оперувати виключно перевіреними фактами і робити висновки, що піддаються перевірці. Вчений не може бути ідеологічно заангажованим і мусить критично ставитись до різних теорій та ідей: переконливими є не авторитети, а обставини, факти, математичні викладки. Філософія, на думку Конта, цим критеріям не відповідала. Він був категорично проти «філософських спекуляцій», тобто умоглядних доктрин і спроб пояснювати речі без глибокого наукового аналізу. Наука, за його думкою, повинна не пояснювати, а лише описувати явище. Проникнення в "середину" речей, визначення їх суті – це різновид вірування, релігії, бо науці така функція непідвладна. В цьому ракурсі Конт формулює завдання соціології: вона повинна бути позитивною наукою про суспільство. Завдання соціолога – ретельно збирати, описувати, класифікувати соціальні явища, оперувати фактами, цифрами, перевіреними даними. І лише на ґрунті емпіричних фактів, спостережень вчений має право сформулювати ту чи іншу теорію.

Позитивізм Конта яскраво відбився в його намаганнях "позичити" у біології, яку він вважав попередницею науки про суспільство, методи дослідження. Дублюючи зоологів часів Карла Ліннея та Чарлза Дарвіна, Конт вважав спостереження й класифікації основними "знаряддями" дослідника суспільства. Одночасно він прекрасно розумів, що експеримент, яким користуються фізики, біологи, не може практично застосовуватися соціологами. Щоправда, сама історія іноді ставить експерименти над суспільствами, народами, культурами під час різких змін, воєн, революцій тощо. Екстремальні ситуації є цікавий об'єкт для спостереження. Але більш звичайним для соціології є *порівняльний* метод, коли, наприклад, дослідник може прослідити різні форми однакових соціальних явищ, інститутів (релігії, сім'ї, власності тощо) шляхом співставлення соціальної дійсності у різних країнах, в побуті різноманітних племен, народів. *Історико-порівняльний* метод передбачає процедуру порівняння історичних стадій, етапів, вивчення генезису (становлення) інститутів, традицій, розвитку соціальних форм в історичній послідовності.

Подібно до біології, що поділяється на анатомію й фізіологію, Конт розділив соціологію на соціальну *статику* та соціальну *динаміку*. Соціальна статика вивчає структуру суспільства, його складові та засади організації елементів у ціле, що зветься суспільством. Конта цікавлять основи та умови стабільності, гармонії, порядку. Він підійшов до вивчення важливих соціальних інституцій – сім'ї, держави, церкви, власності, як забезпечують цілісність суспільства та основи стабільності. Соціальна динаміка вивчає поступ, закономірності розвитку суспільства і його складових. Поступ, за думкою Конта, обумовлений безперервним розвитком людської свідомості, інтелекту, накопиченням позитивного знання. Конт формулює "закон трьох стадій", згідно з яким людський інтелект проходить три стадії розвитку: теологічну – метафізичну – позитивну (наукову). Відповідно до цього всесвітня історія

складається з трьох періодів: до 1300 року – теологічна стадія, де провідну роль грають священики, а ідеї фокусуються на нематеріальних, надприродних силах; XIV–XVIII сторіччя – метафізична стадія, котра відзначена занепадом старих вірувань і піднесенням авторитетів Реформації, Просвітництва (видатну роль грають філософи, які фокусують увагу на сутності явищ і відкидають надприродні пояснення); позитивна стадія починається з XIX сторіччя, вона відзначена розвитком "точних" наук, індустрії, зростанням наукового знання, яке корисне людям, і відповідно духовними лідерами стають вчені.

Герберт Спенсер (1820-1903). Видатний англійський соціолог, що розвинув ідею природної соціальної еволюції. З його ім'ям також пов'язаний так званий соціал-дарвінізм. Але цікаво те, що Спенсер опублікував свої висновки на 7 років раніше, ніж Дарвін видав свою відому працю «Походження видів». Спенсер зробив висновок, що суспільство безперервно розвивається від нижчих до вищих форм і це є об'єктивний закон. Соціальна еволюція має не штучний, а природничий характер. Еволюція (на відміну від революції) – це неквапливий але невпинний поступ, розвиток, що не залежить від суб'єктивного фактору (бажання чи не бажання людей). Спенсер розглядав еволюцію як основний закон усесвіту, і вважав, що є три основні форми еволюції: фізична (космічна) еволюція, біологічна еволюція, яку описав Дарвін, нарешті, соціальна еволюція, що і є предметом соціології.

Англійський соціолог сформулював провідний принцип суспільного життя – *закон соціальної диференціації та інтеграції*. Кожному етапу соціальної еволюції відповідає певний рівень диференціації суспільства (розподіл праці, інститути суспільства, різні структури й соціальні групи) та спосіб інтеграції частин в ціле. Первісне суспільство в цьому відношенні було надто простим, бо не мало поділу праці, галузей виробництва, майнової неоднорідності тощо. Згодом з'являються спеціалізовані інститути, галузі народного господарства і відповідні професії, фабрики, біржі, банки, навчальні заклади, церкви, багато інших елементів, що виконують певні функції й не можуть заміняти одне одного. Поступ суспільства є процесом одночасно і диференціації, і інтеграції елементів в соціальні системи (організми), завдяки чому воно найкраще пристосовується (адаптується) до довкілля. Суспільство почуває себе добре, наголошував Спенсер, коли його частини (інститути) спрямовані до одної мети, вони взаємодіють і не суперечать один одному. В цій частині теорії Спенсер поглиблює організмичні погляди і наближається до функціональної теорії.

Згідно теорії природничої соціальної еволюції не можна круто і довільно змінювати траєкторію розвитку, чинити насильство над історією. Англійський соціолог був рішучим супротивником радикальних реформ і тим більше революцій, бо вони порушують природний розвиток і в кінці кінців шкодять прогресу. Він був палким прихильником вільної конкуренції поміж людьми, яка, на його думку, є дійсною пружиною суспільного розвитку. Революції й

реформи, які порушують конкуренцію, просування в боротьбі найбільш талановитих та сильних людей, не пришвидшують, а навпаки – гальмують поступ.

Багато років Спенсер присвятив «Описовій соціології» – п'ятнадцяти томній праці, – яка побачила світ вже після смерті автора завдяки його помічникам. Ця праця – унікальна спроба дати опис усім типам суспільства, класифікувати історичні, етнографічні, соціологічні дані. Він намагався дослідити три субстанції: неорганічну (геологія, клімат, топографія), органічну (світ рослин і тварин) та надорганічну (соціальні системи і всебічні дані про суспільства). Щоправда, його описи мають багато неточностей, бо Спенсер збирав дані усіма можливими засобами, наприклад, вдаючись до послуг мандрівників, купців, колоніальних службовців, розповіді яких не завжди відповідали дійсності.

Карл Маркс (1818-1883). Соціальна теорія марксизму в своїй основі протилежна позитивізму та «соціології порядку», вона суперечить напрямку, який відстоювали Конт і Спенсер. Маркс і його послідовники розглядали суспільство не з позицій функціоналізму (внутрішньої гармонії), а з точки зору протиріч – економічних, політичних, соціальних, ідеологічних, – властивих кожному суспільству. Вони вважали, що провідним соціальним конфліктом є класові протиріччя, перш за все, поміж так званими антагоністичними соціальними групами, які утворюють полюси соціальної структури. До цих полюсів належать ті, хто позбавлені або волі (наприклад, раби) або власності (пролетарі) й приречені на злидарство, а з іншого боку – так звані експлуататори, верхівка суспільства, власники землі та засобів виробництва. Першу главу свого програмного документу («Маніфест Комуністичної партії») Маркс і Енгельс починають із безапеляційної тези: уся історія людства є нічим іншим як боротьбою класів. Вищий етап цієї боротьби, згідно теорії Маркса, позначений протистоянням буржуа і пролетарів, яке рано чи пізно завершиться революцією і встановленням диктатури пролетаріату. Марксистське пророцтво, яке, щоправда, історія не підтвердила, зводилось до того, що буржуазія буде знищена і почнуться радикальні зміни: виникне так звана комуністична формація, побудована на засадах соціальної рівності, колективної праці, суспільної власності; продуктивні сили отримають потужний імпульс розвитку; людина підніметься на небачений ще рівень своєї могутності, свободи, стане господарем своєї долі, таким чином, вона не буде страждати від некерованих суспільних та природних сил, анархії.

Маркс і марксизм постійно роздвоювалися: з одного боку, – це досить глибока теорія, наполеглива праця, оригінальні висновки, своєрідне бачення суспільства; з іншого, – певна релігія, вірування, як вимагає від своїх послідовників сприймати написане Марксом як божественне одкровення. Наука і релігія – не те ж саме. В першому випадку треба не тільки оперувати фактами, доказами, але й мати мужність критично ставитись до власних висновків,

теорій, якщо вони не відповідають дійсності, суперечать експериментальним даним, математичним розрахункам; в другому – досить мати саму віру, фанатичну наполегливість, які не можуть бути зруйновані а ні логікою, а ні науковими даними, а ні здоровим глуздом. Маркс 40 років свого життя віддав роботі над «Капіталом», але кінцевий підсумок своєї праці – неминучість загибелі капіталізму від руки свого могильника (пролетаріату) – для автора вже від початку був аксіомою, в яку він сам увірував і свято вірять його послідовники. До речі, такі відомі послідовники Маркса як Ленін, Сталін, Мао цзе-Дун й інші довели марксизм до абсурду, зробили з вчителя божка, викинули з марксизму гуманістичні тенденції, абсолютизували класову боротьбу і насильство, зробили з теорії релігійний канон, який не вільно було порушувати. В так званих соціалістичних країнах марксизм як наукова теорія був знищений, натомість він утвердився в якості новітньої релігії.

Сама по собі ідея класової боротьби, зіткнення інтересів різних соціальних груп не є чимось антинауковим. Навпаки, це – один із напрямків соціології, об'єкт досліджень; в ХХ сторіччі виникла так звана «соціологія конфлікту». Соціолог має право вільно вибирати методи дослідження, «точку відліку», кут зору – підходити до соціальних процесів з боку функціоналізму, або керуватись конфліктологічною теорією. Важливо, які цілі він переслідує: наукові чи ідеологічні (партійні), гуманні або інші.

Маркс і Спенсер народились майже в один рік, довгий час мешкали в одному місті (Лондон), навіть ходили по тих самих вулицях, але напрямки їх теорій, висновки – діаметрально протилежні. Спенсер був проти жодного втручання в природній плин історії, еволюцію суспільства; натомість Маркс визнавав необхідність революцій, розглядав їх як "локомотив історії", він був прибічником насильства і соціального експерименту, бо комуністична формація не може зародитися, в глибинах капіталізму і повинна створюватися людьми за спеціальним планом. Спенсер був категорично проти зрівнялівки, він, як відомо, прийшов до висновку, що соціальна нерівність та конкуренція – важливі передумови суспільного розвитку; Маркс пророкував суспільство соціальної рівності. Спенсер (як і всі соціологи-позитивісти) не ставив перед собою завдання розкрити усі тайни людської історії, визначити перспективу, дати прогноз на майбутнє, бо це, на думку позитивіста, вже виходить за можливості і перетворюється на філософську спекуляцію. Марксизм має претензію на вичерпне знання щодо минулого, сучасного і майбутнього. Щоправда, полуторавікова історія людства вже неодноразово спростувала марксистський прогноз, а комуністичні експерименти принесли трагедію народам і загибель десятків мільйонів людей.

Головні напрямки соціології ХІХ сторіччя. Найбільш популярні течії ХІХ ст. були просякнуті натуралізмом, механіцизмом і взагалі тяжіли до природничих дисциплін. Але порівняно з умоглядною філософією це був крок уперед, спроба оперти соціологію на дійсно науковий ґрунт.

Географічна школа. Спиралася на ідеї Ш. Монтеск'є, який пояснював політичні, соціальні явища географічними умовами: кліматом, характером місцевості, родючістю ґрунту, розташуванням країни та її розміром. Наприклад, Монтеск'є стверджував, що демократія може існувати лише в невеликих країнах, а великі за розміром держави приречені бути недемократичними імперіями.

Расово-антропологічний напрямок. Базувався на дійсному факті поділу людей за расовими та етнічними ознаками. Основоположник – француз Ж. Гобіно, автор чотиритомної праці «Нариси нерівності людських рас». Він вважав білу расу провідною, якій належить монополія на розум і яка здатна організувати цивілізоване життя. Адепти цього напрямку висловлювали побоювання, що змішування рас призведе до занепаду Європи. О. Аммон (Німеччина) та Ж. Ляпуж намагалися виділити найбільш досконалу і розумну частину населення, використовуючи «головний показник» – співвідношення поперечного і повздовжнього розмірів проекції голови в горизонтальну площину. Ці і деякі інші ідеї (наприклад, виключність північноєвропейської нордичної раси) в ХХ сторіччі використали німецькі націонал-соціалісти. Сьогодні суттєвого впливу в науці цей напрямок не має.

Соціал-дарвінізм. Основоположником вважається Г. Спенсер, використовуються ідеї Ч. Дарвіна та Т. Мальтуса. Соціальний розвиток ототожнюється з біологічною еволюцією; декларується принцип природного відбору, а соціальний прогрес розглядається як довічна боротьба за існування, що дає шанс найсильнішому продовжити свій рід.

Організмична школа. Охоплює прибічників погляду на суспільство як живий організм, проводяться паралелі поміж органами тіла і соціальними інституціями. Цей підхід, у витоків якого були О. Конт і Г. Спенсер в ХХ сторіччі трансформувався в структурний функціоналізм.

Психологічний напрямок. Наприкінці ХІХ – початку ХХ сторіччя низка вчених в США (Л. Уорд, У. Мак-Даггалл) і Європі (З. Фрейд, Г. Лебон, Г. Тард) намагалась пояснювати соціальні явища психологічними чинниками. До уваги приймалися інстинкти, прагнення, імпульси, що належать до підсвідомості людини і передаються генетичним шляхом; досліджувався феномен групової свідомості («психологія народів», «психологія натовпу»), ефект наслідування (моди) як ключовий соціальний механізм взаємодії людей і утворення суспільства. Для цього напрямку було властиве перебільшення ролі ірраціональних факторів в структурі особистості та їх впливу на історію, колективну поведінку людей.

З сучасних позицій досить чітко видно недоліки вказаних напрямків: *редукціонізм*, пояснення складних процесів одним довільно вихопленим фактором і ігнорування багатьох інших; *натуралізм*, спрощення соціального до рівня фізичного або біологічного. Висновки, отримані результати не підкріплювалися в повному обсязі фактами, статистикою, були часто-густо

відірвані від життя і таким чином залишалися доволі умоглядними. Як з'ясувалося пізніше, «сирі» теорії залюбки підхоплювали різні політичні авантюристи (націонал-соціалісти, комуністи) і використовували науку в антигуманних злочинних цілях. Але завдяки розмаїттю шкіл і напрямків горизонти соціології різко розширилися, сформувався власний категоріальний апарат, були висунуті сміливі гіпотези та актуальні проблеми.

2.2. Класичний період розвитку соціології (соціологія на зламі XIX–XXст.)

Еміль Дюркгейм (1858-1917). Соціологія XIX сторіччя перебувала під сильним впливом біології і взагалі природничих наук. Перше покоління соціологів часто пояснювало соціальні явища, використовуючи дані саме цих дисциплін. Таким чином відбувалася редукція, невинновдане спрощення соціального до рівня фізичного, біологічного. До речі, якщо соціальне можна пояснювати даними інших наук, то який сенс в соціології? Відповідь на це запитання дав видатний французький соціолог Е. Дюркгейм. Йому вдалося чітко визначити специфічний предмет соціології, розробити основи її методу і таким чином повністю відокремити дисципліну від інших наук. Його називали «великим соціологізатором», бо соціальні явища він пояснював виключно з позицій соціального.

Предметом соціології, вважав Дюркгейм, є *соціальні факти* – реальність, яку до сих пір окремо не вивчала жодна з дисциплін. Соціальні факти не можна редукувати ні до рівня фізичних (природних), ні психічних (індивідуальних) явищ. Соціальний факт – це об'єктивна реальність, що, по-перше, породжена колективною природою людського буття, по-друге, може робити певний тиск на людину, тобто впливати на її поведінку. Наприклад, такі феномени як мова, політична система, правові норми, різні соціальні інститути існують незалежно від конкретної людини; ми народжуємося і вже знаходило їх у "готовому вигляді". Але ці феномени суттєво впливають на нашу долю, спосіб життя, тобто соціальне впливає на соціальне. Дюркгейм розрізняв матеріальні або морфологічні факти – щільність населення, характер поселень та помешкань, засоби сполучення та зв'язку, розташування на континенті тощо – і духовні: загальна свідомість, колективні уявлення, вірування, колективні почуття. Він проводив чітку лінію поміж соціальним і психічним та, відповідно, соціологією та психологією. Предмет психології – індивідуальна свідомість, як є безпосередньою надбудовою над біологічним. Сфера соціального – колективні процеси і явища, що не зводяться до індивідуальної свідомості. Ось чому соціолога не цікавить уособлена людина, відірвана від соціуму, він досліджує соціальні групи, взаємодії особистостей, колективні за своєю суттю феномени. Дюркгейм цікавився проблемою соціального порядку та індивідуальної свободи. Він вважав, що суспільство існує завдяки тому, що люди певним

чином солідарні – вони розділяють загальні поняття, розмовляють на зрозумілій мові, тримаються певних норм і правил поведінки, коряться законам. *Солідарність* – основа порядку і організованості; відсутність солідарності – це стан розпаду, анархії, громадської війни.

Чільне місце в творчості Дюркгейма займає дослідження *норми і патології* в соціальних явищах. Хрестоматійним прикладом цих досліджень був аналіз проблеми суїциду. На базі емпіричного та статистичного матеріалу він дослідив соціальні чинники самогубств. Згідно теорії Дюркгейма суїцид спричинений порушенням нормальних соціальних зв'язків або в бік їх послаблення, або навпаки. Наприклад, як з'ясувалося, більша частота самогубств – у людей розлучених, ніж у сімейних; у людей похилого віку і тих, хто втратив близьких, рідню; у тих, хто втратив роботу, тобто в групах населення, які втратили звичні соціальні зв'язки. Статистика суїциду зростає і в такі періоди історії, коли відбуваються економічні кризи, зростає аномія (відсутність ефективної влади, законів, занепад моралі і права); як наслідок цих процесів – порушення нормальних соціальних зв'язків. Але самогубство можуть провокувати і зворотні процеси. Наприклад, коли людина підпадає під владу колективних уявлень, общини, тоталітарного суспільства, релігійної спільноти, може бути фактором, який підштовхує особистість до самопожертви в ім'я ідеї або самогубства.

Макс Вебер (1864–1920). Умовно завершував класичний період розвитку соціології і одночасно відкривав новий, сучасний. Він спромігся повернути науку в нове русло так званої *гуманістичної соціології*. Вебер поклав в основу своєї теорії не суспільство, макроструктури і соціальні інститути, що притаманно організмичній традиції, а людину, яка має розум і спроможна самотійно висувати цілі та знаходити засоби для їх досягнення. Завдання соціолога він вбачав у тому, щоб зрозуміти і пояснити сенс *соціальної дії*, вчинків людей. Соціальна дія за Вебером – це не кожний вчинок, а лише той, що спрямований на інших людей, соціум. Таким чином, він не поривав із визначенням предмета соціології Дюркгейма. Теорія Вебера, з огляду на його прагнення розкрити закулісний бік активності людини, отримала назву «розуміючої соціології», тобто головна мета – розкрити, «зрозуміти» мотиви людських вчинків. Соціальні інститути – сім'я, держава, право, релігія, акціонерні товариства тощо – він розглядав як вторинний фактор, як спосіб організації діяльності індивідів. Соціальним інститутам не можна приписувати самотійні цілі, бо вони відбивають волю індивідів. Спираючись на ці погляди Вебер розробив оригінальну теорію, в основу якої покладена категорія соціальної дії.

Вебер в числі перших відмовився від позитивізму як методологічної бази соціології. Нагадаємо, що ідея позитивізму зводиться до того, що існують загальні закони і методи дослідження для природничих і соціальних дисциплін. Це породжувало натуралізм – спроби пояснити соціальні процеси з позицій

біології й інших природничих наук. Антипозитивізм відкидає цю традицію, природа і суспільство розглядаються як відчужені субстанції, де не діють спільні закони і немає загальних методів їх дослідження. Соціологія, таким чином, повинна мати власні методи, засоби, поняття, логіку розвитку.

2.3. Головні напрямки розвитку соціології XX сторіччя

Сучасна соціологія значно відрізняється тим, що, по-перше, сформувалась потужна галузь прикладної соціології, яка займається конкретними соціологічними дослідженнями; по-друге, соціологія «розпалася» на багато десятків окремих напрямків, кожен з них вивчає якесь особливе явище або сторону суспільного життя (галузеві соціології), по-третє, розроблені нові теорії загальносоціологічного рівня.

Для широкого загалу соціологія стає відомою і навіть популярною завдяки емпіричним дослідженням, дані яких часто висвітлюються засобами масової інформації. Наукова база для емпіричної соціології сформувалась в 20-30 роки XX сторіччя, хоча окремі спроби застосування методу опитування й інших методів вивчення громадської думки були і в XIX сторіччі. Після першої світової війни Європа втрачає пріоритети в соціології й лідерство перехоплюють Сполучені Штати Америки. Саме тут відпрацьовується методика та техніка емпіричної соціології. Вважається, що першою науковою працею, яка базувалась на методах емпіричної соціології, була книга американців У. Томаса і Ф. Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці» (1918–1920 рр.). Автори застосували метод, який в подальшому отримав назву аналізу документів. Вони використали листи польських емігрантів як емпіричну базу для дослідження проблеми адаптації мігрантів у новому соціальному середовищі. Але найбільш популярним стає метод опитування. Спочатку опитування проводилися в межах кампаній по вибору президентів, надалі їх тематика стає дуже широкою. Поява ЕОМ після другої світової війни удосконалює технологію обробки результатів, робить можливим широке використання математичного апарату, різко скорочує термін проведення досліджень. В розвинутих країнах сотні фірм, центрів, інститутів спеціалізуються на конкретно-соціологічних дослідженнях. Щоправда, є соціологи (теоретики), які скептично сприймають бурхливий розвиток ліричної соціології. Вони вказують на низький теоретичний рівень досліджень, відрив емпірики від фундаментальної науки; піддається і критиці захоплення математикою й сліпа віра в магію формул і чисел, що робить висновки формальними і поверховими; серйозну проблему становить і те, що дані різних конкретних досліджень погано узгоджуються і не можуть бути порівняні між собою, а це знижує їх ефективність.

В XX сторіччі соціологія розгалужується, вона ділиться на галузі, соціологи спеціалізуються в тих чи інших сферах. Велику популярність набули

такі напрямки, як соціологія праці, соціологія сім'ї, соціологія організацій, соціологія права тощо. Розробляються теорії середнього рівня, наприклад, теорія соціальних ролей, теорія стратифікації та інші. Але не згасає інтерес і до теорій загальносоціологічного рівня. Останні можна поділити на макросоціологічні (функціоналізм, теорія конфліктів) та мікросоціологічні (символічний інтеракціонізм, теорія обміну). Макросоціологічні теорії будуються так, що на першому плані завжди суспільство в цілому, його структури, інститути, а мікросоціологічні – виходять з первинності людини і взаємодій на міжіндивідуальному рівні (інтерації).

Функціоналізм. Цей напрямок продовжує традиції організмичної школи, використовує системний метод, що набув популярності в ХХ сторіччі. Його засновниками вважаються американські соціологи – Толкотт Парсонс (1902–1979 рр.) і Роберт Мертон (1910–2003 рр.). Суспільство розглядається як складна система, частини якої (підсистеми) тісно пов'язані поміж собою і виконують спеціалізовані функції. Частини, елементи структури функціонально доповнюють одна одну і не можуть існувати самотійно. Соціум існує виключно на основі домовленості, згоди з приводу суспільних цінностей та норм – на цьому особливо акцентують увагу функціоналісти. Останні розглядають соціальні конфлікти як суспільну хворобу, яку треба спеціально лікувати, і взагалі краще їх позбутися. Провідним поняттям теорії є категорія функції. Вона розглядається як об'єктивні наслідки, що пов'язані з фактом існування того чи іншого соціального явища, об'єкта, структури. Функція націлена на пристосування об'єкта до середовища або служить саморегуляції системи. Навпаки, дисфункція – це наслідки, що послаблюють систему, її саморегуляцію або можливості адаптації до довкілля. Функціоналісти розрізняють явні та приховані функції. Перші – усвідомлюються спостерігачами, їх можна планувати, корегувати, передбачати, прогнозувати; прихована функція не планується і не усвідомлюється людьми. Функція органічно пов'язана зі структурою об'єкта. Аналіз функцій дає змогу розробляти внутрішню побудову (структуру) об'єкта. Це робить функціоналізм не тільки теоретичною схемою, але й практичною методикою, що застосовується в управлінні, при розробці складних соціальних систем, організацій. Наприклад, проектування нової комерційної фірми, банку або учбового закладу починається з вивчення конкретних функцій і можливих дисфункцій. Це розглядається як підстава, щоб конструювати внутрішню структуру, схеми управління, штатний розклад тощо.

Конфліктологічний підхід. Ідеї конфліктологічного підходу мають давню традицію. Ще англійський філософ XVII сторіччя Томас Гоббс вважав «війну усіх проти усіх» природним станом людства; марксистська соціологія, як відомо, також базується на ідеї первісності соціальних антагонізмів. Безумовно, конфлікти у суспільстві, зіткнення соціальних груп існують об'єктивно, і це не можна ігнорувати. Натомість переважна частина сучасних конфліктологів (на

відміну від марксистів) вбачає своє завдання не в поширенні конфліктів і розпалюванні багаття антагонізмів, а в тому, щоб «відпрацювати» надійну технологію передбачення і розв'язання протиріч. Сучасні конфліктологічні теорії здебільше деідеологізовані й не зорієнтовані на політику.

Льюїс Козер (1913–2003 рр.) визначив соціальний конфлікт як «боротьбу за цінності та претензії на певний статус, владу і ресурси; боротьбу, в якій метою супротивників є нейтралізація, спричинення шкоди, або знищення супротивника». Нерівність розподілу ресурсів внутрішня причина конфліктів (категорія «ресурси» охоплює і матеріальні вартості, і землю, і владу, і нематеріальні цінності). Конфлікт спалахує, якщо його учасники (сторони) не бажають визнати законність, ґрунтовність, справедливість нерівного розподілу ресурсів.

Ральф Дарендорф (1929–2009 рр.) вбачає у суспільстві дві сторони: світлу (згода) і темну (боротьба, конфлікти). Конфлікт – зворотний бік інтеграції, тобто за кожною взаємодією приховується конфлікт сторін. Суспільство можна розглядати як сукупність ліній конфліктів (осів), перш за все, конфліктів владних, тобто панування та підпорядкування. Дарендорф розробив класифікацію макро- і мікроконфліктів. Уникнути конфліктів не можливо, але їх можна направити у безпечне русло. Найнебезпечнішими є приховані, придушені конфлікти.

В демократичних суспільствах стає можливим уникнути руйнівної потуги протиріч. Для цього конче потрібно не замовчувати конфлікти, не робити вигляд, що вони не існують. Доцільно вибрати тактику формалізації конфліктів: вивести протиріччя на поверхню суспільного життя, зробити конфлікт темою відкритих дискусій, обговорювати його, наприклад, в пресі, по телебаченню або подати його до суду для відповідного вивчення і прийняття законного юридичного рішення.

Таблиця 2.1.

Порівняння конфліктологічного і функціонального підходів

<i>Конфліктологічний підхід</i>	<i>Функціональний підхід</i>
Соціальне життя базується на інтересах суб'єктів	Соціум базується на нормах та цінностях
Протилежні інтереси породжують протиріччя, конфлікти	Солідарність людей – умова їх спільного існування, люди приречені до співробітництва
Соціальне життя обов'язково включає примус та насильство	Соціальне життя включає обов'язки суб'єктів по відношенню один до одного і в цілому до суспільства

Соціальні системи роздирають протиріччя	Соціальні системи інтегровані
Соціальні системи прямують до змін	Соціальні системи прагнуть стабільності

У таблиці містяться для порівняння найважливіші положення конфліктологічного та функціонального підходів. Різниця відправних тез досить наявна. Але ці підходи доповнюють один одного і розширюють можливості соціологів.

Мікросоціологічні теорії. Їх автори вивчають поведінку людини і на цьому ґрунті намагаються формувати соціальні закономірності. Джордж Хоманс (1910–1989 рр.) розробив оригінальну «Теорію обміну». Вона трактує суспільне життя як безперервний обмін цінностями поміж людьми і суб'єктами соціуму. Саме це розглядається як головний мотив поведінки людей та умова їх взаємодії. Цінності, якими оперує людина, – це сукупність речей, особистих якостей, що можуть бути предметом обміну. Наприклад, фізичні якості, краса, знання, навички, інтелект, вільний час, власність тощо – можуть слугувати агентами обміну. Ніколи не буває рівного обміну, люди з високим соціальним статусом приймають "додаткову платню" від тих, хто розташований на нижчих щаблях соціальної драбини. Так, підлеглий терпляче чекає в приймальні свого начальника, він умовно обмінює свій робочий (або вільний) час на можливість аудієнції. Взагалі, теорія Хоманса принадна до всіх рівнів соціального життя, навіть за її допомогою можна пояснювати міждержавні стосунки.

Широкої популярності набула теорія *символічного інтеракціонізму* (інтеракція – це взаємодія), основи якої розробив Джордж Герберт Мід (1863–1931 рр.). Взаємодії людей можуть бути двох видів: безпосереднє (ви раптово на вулиці зіштовхнулися з пішоходом) та символічне, за допомогою набору символів (ви побачили пішохода, зробили попередній жест або щось промовили і головне – вас зрозуміли і зіткнення не відбулося). Символи – це слова, поняття, рухи, різні знакові системи. Символи є продуктом групової свідомості, вони існують нібито незалежно від людини, в суспільстві набувають об'єктивності. Людина мусить постійно засвоювати символи і усвідомлювати їх значення, це відкриває шляхи взаємодії, інтеграції. В суспільстві люди повинні однаково або близько тлумачити символи, в противному разі колективне життя руйнується. Таким чином, основу суспільства складає система символів, яка відповідає рівню цивілізації та специфіці культури.

Поглиблення мікросоціологічних підходів наближає соціологію до психології, бо предмет дослідження переходить від сфери масових соціальних явищ в площину особистої свідомості та реакцій; соціологічне дослідження поступово трансформується у соціолінгвістичний аналіз, виникає потреба інтерпретувати тексти, значення слів та висловів.

2.4. Особливості розвитку вітчизняної соціології

Ідеологи соціалізму часто зверталися до соціальних наук з метою ліпшого обґрунтування своїх теорій. Але їх праці, хоч і були досить глибокими і змістовними, безперечно, не відповідали вимогам позитивної соціології, висновки слугували не науці, а політиці, партійним задачам. Незважаючи на це, ідеологи народництва (П. Лавров, Н. Михайловський) і марксизму (В. Плеханов, А. Богданов, М. Бухарін) залишили певний слід у соціальних дослідженнях свого часу.

Відомими соціологами – позитивістами дореволюційного періоду були М. М. Ковалевський і Є. В. Де Роберті. В цей час почалася наукова кар'єра видатного соціолога ХХ сторіччя – Пітеріма Сорокіна (1889–1968). В книзі «Система соціології» (1920 р.) він зробив спробу накреслити контури загальної соціологічної теорії. Про його позитивістські погляди яскраво свідчить такий вислів: «Більше спостереження і ретельного аналізу фактів – ось нагальний лозунг соціології. Добре перевірена статистична діаграма коштує будь-якого соціально-філософського трактату». В 1920 році Сорокін очолив перше в Росії спеціалізоване соціологічне відділення факультету суспільних наук в Петроградському університеті. Подальша доля Сорокіна водночас і драматична і щаслива. В 1922 році з ініціативи Леніна він разом з трьома сотнями видатних інтелектуалів дореволюційних часів був назавжди висланий за кордон Росії. Врешті-решт саме це врятувало йому життя і дало змогу працювати у найкращих американських університетах. Багато відомих сучасних соціологів є фактично учнями Сорокіна, він суттєво вплинув на подальший розвиток світової соціології. Вельми популярні його наукові праці, особливо «Соціальна мобільність» (1927 р.), чотиритомне дослідження «Соціокультурна динаміка» (1937–1941 рр.) та інші праці – біля півсотні книг і велика кількість статей.

В перші роки після приходу до влади більшовиків деякі напрямки науки мали певне піднесення. Нова влада намагалася отримати від соціології підтримку під час соціальних перетворень. Так, в 1919 році було відкрито Соціобіологічний інститут, в Петербургському університеті започатковане соціологічне відділення; в 1920-ті роки проводилися конкретно-соціологічні дослідження по вивченню деяких питань побуту робітників, піднімалася молодіжна проблематика. Але в кінці 1920-х років ситуація змінилася: соціологія потрапила в «пильне око» комуністичних ідеологів. Справа в тім, що об'єкт, предмет соціології перехрещувався зі сферами зацікавлень так званих марксистських наук – історичного матеріалізму, наукового комунізму. Така конкуренція в умовах тоталітарного суспільства нічого доброго для соціології мати не могла. Під час дискусії, яка проводилася інститутом філософії Комуністичної академії, соціологія була названа псевдонаукою. Соціологічні установи було закрито, а дослідження – згорнуто. Кілька десятиріч само слово «соціологія» не вживалося, або використовувалося у сполучі «буржуазна

соціологія», що мало виключно негативне значення. Кілька генерацій радянських вчених не мали змоги вивчати праці класиків світової соціології.

Лібералізація в науці прийшла з так званою «хрущовською відлигою», в 1960-ті роки знову розпочинаються конкретно-соціологічні дослідження, щоправда, їх тематика повинна була бути або політичне нейтральною, або знаходитися в руслі комуністичної ідеології. Теоретична соціологія фактично перебувала під забороною, її було «реабілітовано» вже під час горбачовської демократизації. З бігом часу ситуація змінилася докорінно: були зняті цензурні обмеження, став вільним доступ до зарубіжної наукової літератури, виникла велика кількість державних і недержавних установ, що спеціалізуються на опитуваннях населення і вивченні громадської думки; нарешті, соціологія стає обов'язковою дисципліною в системі вузівської підготовки. Кілька десятиріч заборон загальмували розвиток вітчизняної соціології. Тоталітарна держава взагалі не потребує соціології, вона, навіть, гавить загрозу вождям, бо є об'єктивним дзеркалом, в якому відбивається суспільство, течії, настрої людей, що може не співпадати з офіційними настановами. Демократичне суспільство навпаки зацікавлене в соціології: політичне керівництво, політичні партії, що виборюють владу, мусять уважно прислухатися до "голосу народу".

В Україні у витоків соціології був М. С. Грушевський (1866–1934) – видатний історик, соціолог і політик. Цікаві соціологічні ідеї можна знайти у творчості М. Драгоманова, І. Франка, Б. Кістяківського, В. Липинського. М. Грушевський зумів побачити в соціології стратегічну перспективу, він доклав багато зусиль до того, щоб започаткувати соціологічні дослідження в Україні. Великий вплив на нього мала творчість Дюркгейма, праці якого він вивчав в 1890-х роках у Парижі. Грушевський з ентузіазмом прийняв метод Дюркгейма («Правила соціологічного методу») і сам себе вважав істориком-соціологом. Під цим впливом він переробляє і видає перший том «Історії України-Русі». В 1919 р. в еміграції він започатковує у Відні Український соціологічний інститут. Грушевський окреслив широке коло завдань, які повинна розв'язувати ця установа. За його думкою, інститут мав бути містком поміж європейською і українською наукою. На базі лекцій, які він читав у інституті, в 1921 р. Грушевський видає курс генетичної соціології. В 1924 році видатний вчений повертається на батьківщину, куди він мріяв перенести й інститут. Але київська влада відкинула прохання про заснування української соціологічної установи; головним супротивником цієї ідеї був інститут марксизму. Врешті-решт українська соціологія розділила долю соціології в СРСР. Щоправда, за кордоном у Празі з 1925 р. до кінця другої світової війни існував Український соціологічний інститут, в якому представники української діаспори проводили свої дослідження.

В Україні соціологія як самостійна наука почала свій розвиток 1968 року, спочатку в стінах Інституту філософії Академії наук України. Окремий академічний інститут соціології було відкрито в Києві лише у 1990 році.

Інститут соціології Національної Академії Наук України – провідна наукова установа країни, в якій працює близько двох з половиною сотень співробітників. За останні роки в Україні виникло кілька десятків кафедр соціології у вузах, здійснюється підготовка фахівців, у великих містах існують центри, що проводять конкретно-соціологічні дослідження.